

GERMANISTIKA XIX SAJ. TARTU ÜLIKOOLI LEKTORITE KÄSITLUSES

R. Tasa

Soome-ugri keelte kateeder

XIX sajandil toimus tõsine murrang keeleteaduse arengus ter-
ves reas Lääne-Euroopa maades. Nimekate teadlaste uurimistöö
tulemusena purustatakse üksteise järel sajandeid kestnud kivine-
nud dogmad paljude keeleprobleemide uurimisel, keelt hakatakse
käsitama kui arenevat ühiskondlikku nähtust, mis kajastab teda
kõneleva rahva ajaloolise arenemise elemente. Seepärast oli ka
täiesti arusaadav järjest kasvav huvi keelealase uurimistöö vastu.

Kui räägitakse XIX saj. keeleteaduse (kitsamas mõttes just
germanistika) saavutustest, siis ollakse harjunud silmas pidama
selle ajastu tähtsamaid esindajaid välismaal, nende seisukohti ja
väiteid. Ei ole kahtlust, et selleks on olemas ka küllaldane alus —
ametlikult on kõigi uute seisukohtade ja faktide fikseerijateks
Lääne-Euroopa keeleteadlased, ja seda just sellepärast, et seni pole
vajalikul määral huvi tuntud meie oma germanistide töö vastu.

Kuigi on teada, et Tartu ülikooli asutamisest peale on ger-
maani keelte, s. t. inglise ja saksa keele õpetamine olnud ette näh-
tud ülikooli õppeprogrammis, on oletus, et ka meil tegeldi juba
möödunud sajandi algusest alates keelealase teadusliku uurimis-
tööga, jäänud ikkagi ainult hüpoteetiliseks, leidmata kusagil kinni-
tamist.

Nagu näitab faktiline materjal, on niisugune oletus igati põh-
jendatud. Leidub väga vähe sellist materjali, mis viitaks tõsisele
teaduslikule lingvistilisele uurimistööle germaani keelte alal taas-
avatud Tartu ülikoolis XIX saj. algupoolel.¹ Teiselt poolt kõneleb
tõsiasi, et inglise ja saksa keelt õpetati plaanipäraselt, kuigi väi-
keste vaheaegadega, Tartu ülikooli taasavamisest alates, sellest,
et keel ja koos temaga ka keeleprobleemid on huvitanud nii üli-

¹ Mis puudutab XIX saj. II poolt, siis seoses saksa keele ja võrdleva keele-
teaduse kateedri loomisega 1864. a. on Tartu ülikooli juures töötanud mitu vilja-
kat germanisti (näit. Leo Meyer), kelle teaduslik uurimistöö ei ole vähemamöö-
duline nii mõnegi tuntud Lääne-Euroopa lingvisti omast.

õpilaskonda kui ka germaani keelte õppejõude, kes keele praktilise õpetamise kõrval pidasid ka teoreetilisi loenguid (näit. V. Hehn, J. Thörner) või kelle sulest on ilmunud nii mõnigi keeleteaduslik töö (näit. K. E. Raupach).

Käesolevas artiklis käsitletaksegi germanistika probleeme Tartu ülikoolis 1802. a. alates kuni spetsiaalse kateedri — saksa keele ja võrdleva keeleteaduse kateedri loomiseni 1864. a. Sel perioodil tegutsesid ülikooli juures nii saksa kui ka inglise keele lektorid, kelle ülesandeks oli vastava keele praktiline õpetamine ja kes otseselt ei kuulunud ühegi teaduskonna koosseisu, kuid kelle kohad olid siiski kinnitatud ülikooli üldises koosseisude plaanis.² Lisaks käsitletakse ka veel nelja inglise keele lektorit, kes töötasid Tartu ülikooli juures pärast 1864. a., kuid kes ka nüüd ei kuulunud saksa keele ja võrdleva keeleteaduse kateedri koosseisu, vaid kes töötasid edasi ajaloo-keeleteaduskonna lektoritena.

Kuigi saksa keele lektoraat ei olnud alguses kõhe ette nähtud, kutsuti tegelikult vastav lektor kohale.³ Esimesena õpetas Tartu ülikoolis saksa keelt Karl Friedrich Ludwig Petersen, kes töötas lektorina 16 aastat (1802—1818).

Petersen sündis Tartus 1775. a. ja omandas siin ka hariduse. Kuigi ta pärast läks Saksamaale usuteadust õppima, ei huvitanud see ala teda ning ta hakkas üha suuremat tähelepanu pühendama kirjandusele, eriti luulele. Tartusse tagasi tulnud, töötas Petersen lühikest aega koduõpetajana, seejärel sai ta koha ülikooli raamatukokku, töötades paralleelselt nii seal kui ka saksa keele lektorina, lisaks mõnda aega ka veel ülikooli revisjonikomisjoni sekretärina.⁴

Esimesed kolm aastat tegeles Petersen peamiselt praktilise saksa keele õpetamisega, hiljem luges saksa keele grammatika kursust, ja seda põhiliselt just mittesaksa rahvusest üliõpilastele.⁵

Vaatamata tegevusele keeleõpetajana ei ole Peterseni sulest ilmunud ühtki keeleteaduslikku tööd. Nagu Viktor Hehn 1860. a. kirjutab, ei olevat Karl Petersen õieti tõelisest teadusest huvitatud olnudki, küll aga olevat ta paistnud silma oma aja kohta hea luuletajana.⁶ Petersenist kui luuletajast on ilmunud kirjutisi reas aja-

² Ajaloo-keeleteaduskond eraldus filosoofiateaduskonnast 1850. a. II semestril. Sellest ajast alates kuulusid keelte lektorid ajaloo-keeleteaduskonna koosseisu.

³ E. В. Петухов, Императорский Юрьевский, бывший Дерптский, университет за сто лет его существования I, Юрьев 1902, lk. 107.

⁴ Г. В. Левитский, Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Юрьевского, бывшего Дерптского, университета за сто лет его существования II, Юрьев 1903, lk. 619.

⁵ Anzeige der Vorlesungen welche auf der Kayserlichen Akademie zu Dorpat vom 1. May 1802 bis zum 21sten Januar 1818 gehalten werden.

⁶ V. Hehn, Karl Petersen. «Baltische Monatschrift», 1860, Nr. 2, lk. 399.

kirjades⁷, peale selle kohtame ajakirjanduses ka tema luuletusi⁸, mis postuumselt ilmusid eraldi tööna pealkirja all «Karl Petersens Poetischer Nachlaß».

Et Peterseni kui keeletundjat siiski arvestati, kinnitab asjaolu, et J. H. Rosenplänter saatis talle redigeerimiseks kaks eesti valmi — «Rebbane ja Warblane» ja «Karro ja Rebbane». Vastuses, mille Karl Petersen saatis Rosenplänterile, juhitakse tähelepanu mõningatele sõnatuletuslikele vigadele.⁹

Et aga üheski Peterseni käsitlevas kirjutises ega biograafias ei leidu vähimatki viidet temast kui mõne keeleteadusliku töö autorist või keeleteadusliku probleemi uurijast, siis tuleb paratamatult järeldada, et Peterseni tegevus nii Tartu perioodil kui ka enne ja pärast seda piirdus luuletajategevuse kõrval üksnes praktilise saksa keele õpetamisega.

Petersen lahkus saksa keele lektori kohalt 1818. a. I semestri lõpul. Seoses sellega, et ülikoolil ei õnnestunud otsekohe leida uut selle ala õppejõudu, jäi saksa keele lektoraat kuni 1820. a. II semestri alguseni vakantseks. Seejärel asus siia tööle Heinrich v. Weyrauch, kes aga viibis sellel ametikohal ainult kolm semestrit — 1821. a. lõpuni.

Weyrauch sündis Riias 1788. a. Hariduse omandas Riias ja Peterburis. 1818—1820 õppis Tartu ülikoolis, selle lõpetanud, jäeti samasse edasi saksa keele lektoriks. Kuigi Weyrauch pärines Baltimaadelt, siirdus ta kohe pärast lektori ameti mahapanemist Saksa- maale, kuhu ta jäi oma elu lõpuni.¹⁰

Nagu tema eelkäija puhul, nii piirdus ka Weyrauchi lektori- tegevus peamiselt praktilise saksa keele õpetamisega. Teoreetilisi keeleanalaseid loenguid ta pidanud ei ole.¹¹ Teiselt poolt on aga tema kuulsus luuletajana veelgi suurem kui Petersenil¹², samuti tun-

⁷ J. Eckart, Beiträge zur Charakteristik unserer Provinzen. Rigascher Almanach für 1863, Riga, lk. 31—49; J. Eckart, Baltische Emigranten. Neuer Dorpater Kalender für das Schuljahr 1864, Dorpat 1863, lk. 6—18; E. Bernerwitz, Baltische Dichter. «Ein deutsches Literaturblatt» 1910/1911, Nr. 11, lk. 739—752; (juhtkiri) (Karl Petersen) «Neue Dörptsche Zeitung» 1875, Nr. 141, lk. 1; J. v. Sivers, Deutsche Dichter in Rußland, Berlin 1855, lk. 222—223.

⁸ J. v. Sivers, op. cit., lk. 223; (C. E. Raupach), Inländisches Museum I, Dorpat 1820, lk. 93; Inländisches Museum III, Dorpat 1820, lk. 79.

⁹ K. Petersen, Kiri J. H. Rosenplänterile 31. III 1817. ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi KO, koopia 123:1.

¹⁰ M. Rudolf, Rigaer Theater- und Tonkünstler-Lexikon, Riga 1890, lk. 262—263; J. G. Meusel, Das gelehrte Teutschland im neunzehnten Jahrhundert, Lemgo 1827, nr. 21, lk. 534; P. T. H. Falk, Der Componist und Dichter Aug. Heinr. v. Weyrauch. «Baltische Monatschrift» 1889, Nr. 36, lk. 553—566; Ein vergessener livländischer Dichter. Sealsamas, lk. 406—412.

¹¹ Verzeichnis der vom 1sten August 1820 bis zum 25sten Julius 1821 zu haltenden Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat.

¹² Weyrauchi luuletused on ilmunud järgmistes ajakirjades ja teostes: (J. Ch. Kaffka), Nordisches Archiv vom Jahre 1808 IV, Riga 1808.

(U. v. Schlippenbach), Wega. Ein poetisches Taschenbuch für den Norden, Mitau 1809.

takse teda kui produktiivset viiside loojat.¹³ Mõningal määral on Weyrauch tegelnud ka tõlkimisega, peamiselt küll prantsuse kirjanduse osas; peale selle on ta kirjutanud töö «Herodot und Ktesias über Indien» (ilmus K. Morgensterni poolt väljaantud ajakirjas «Dörptische Beiträge für Freunde der Philosophie, Litteratur und Kunst II, Dorpat 1815, lk. 365—415), mis kujutab endast retsensiooni mõlema nimetatud autori ajaloolis-geograafilisele ülevaatele Indiat ja mis ilmselt on kirjutatud tollal Euroopas levinud India-harrastuste mõjul.

1822. a. alates oli saksa keele lektoriks Karl Eduard Raupach, kes viibis sellel ametikohal 24 aastat, s. o. kuni 1846. a. Kuni 1828. a. oli ta samaaegselt tegev ka itaalia keele lektorina. Saksa keele osas pidas Raupach enam-vähem paralleelselt loenguid nii saksa keele grammatika kui ka saksa keele stiili alal. Lühemad loengusarjad olid pühendatud saksa luule ajaloole ja kriitikale, luule analüüsile keele seisukohtadest lähtudes ja saksa kirjandusele.¹⁴

Raupach sündis 1794. a. Haapsalus. 1812—1814 õppis ta Tartus teoloogiat, 1818—1819 samas filoloogiat. Vahepeal viibis Raupach Saksamaal, Sveitsis ja Itaalias. 1820. a. alates töötas ta lektorina Tartu ülikoolis, alguses itaalia keele alal. Kuigi Raupach 1846. a. ülikooli juurest lahkus, oli ta ajavahemikus 1866—1878 uuesti ülikooli teenistuses, seekord itaalia keele lektori kohusetäitjana. Elas Tartus elu lõpuni.¹⁵

Nagu ilmneb Raupachi kohta kirjutatud biograafilistest ülevaadetest, ulatus tema õppe- ja kultuurialane tegevus ka väljapoole ülikooli.¹⁶ Temalt ilmusid eraldi tööd õpilastele esitatavatest nõuetest ja pedagoogilistest printsiipidest võõrkeelte õpetamisel.¹⁷ Üht-

Livona. Ein historisch-poetisches Taschenbuch für die deutschrussischen Ostseeprovinzen, Riga u. Dorpat 1812.

«Neue Inländische Blätter» 1817, Nr. 12/13; 1818, Nr. 4, 5, 6, 7, 8, 15.

Neujahrsangebinde für Damen, Dorpat 1818.

(C. E. Raupach), Inländisches Museum I, Dorpat 1820.

(C. E. Raupach), Neues Museum der teutschen Provinzen Rußlands I, Dorpat 1824/1825.

«Dresdener Morgen-Zeitung» 1827.

«Baltische Monatsschrift» 1895, Nr. 42.

¹³ 1820. a. ilmus Tartus Weyrauchilt töö «Fünf Sammlungen deutscher Lieder», milles on avaldatud Weyrauchi poolt saksa klassikute ja tema enda värsside loodud viisid.

¹⁴ Verzeichnis der vom 24sten Julius 1822 bis zum 8. Juni 1846 zu haltenden halbjährigen Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat.

¹⁵ Г. В. Левицкий, *op. cit.*, lk. 628.

¹⁶ Fr. Bienemann, *Dorpater Sängerbünde 1812—1816*, Reval 1896, lk. VIII; J. v. Sievers, *op. cit.*, lk. 260.

¹⁷ C. E. Raupach, *Die Gelehrten und Real-Schule nebst den zu ihr gehörigen Elementar-Classen und Pensions-Anstalten*, Dorpat 1835.

C. E. Raupach, *Kurzer Leitfaden zum Unterricht in der italienischen Sprache*, Dorpat 1820.

lasi kuulus talle ka eraraamatukogu, mille teoste nimekiri on ilmunud trükis eraldi väljaandena.¹⁸

1820—1821 andis Raupach välja ajakirja «Inländisches Museum», mis sisaldas Balti provintside autorite luuletusi, proosakirjutusi, artikleid jne. Muuhulgas sisaldas nimetatud ajakiri ka väljaandja enda mitut numbrit läbiva reisikirjelduse «Wanderungen im südlichen Italien». Sisult sarnane oli ka tema poolt 1824—1825 väljaantud ajakiri «Neues Museum der teutschen Provinzen Rußlands», millesse on paigutatud Raupachi enda pikem kirjanduslik analüüs «Ueber Dante Alighieri, seine Zeit und seine Divina Comedia».

Kuigi Raupach töötas saksa keele lektorina võrdlemisi kaua, ei ole ka tema kohta Tartus säilinud faktilist materjali, mille põhjal võiks teha järelduse, et Raupach oli keeleteadlane selle sõna otsest mõttes. Nagu juba eespool käsitletud kaks lektorit, nii tegeles ka tema põhiliselt keele praktilise õpetamisega, selle kõrval kirjandusega ja keeleõpetuse metoodika probleemidega.

Hoopis teisiti suhtus keeleteaduslikesse probleemidesse Viktor Amandus Hehn, kes asus saksa keele lektorina tööle 1847. a., olles sellel ametikohal kuni 1851. a.

Viktor Hehn sündis Tartus 1813. a., omandas siin alg- ja keskkooli ja õppis 1830.—1835. a. Tartu ülikoolis klassikalist filoloogiat, selle kõrval ka moodsaid keeli, kirjandust ja ajalugu.¹⁹ Lõpetas ülikooli kandidaadikraadiga. Põrdepunktiks Hehni elus sai tema esimene välismaareis 1838. a.²⁰

Selleks ajaks olid ilmunud niisugused keeleteaduse suurteosed, nagu Franz Boppi «Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Littauischen, Gothischen und Deutschen», A. F. Potti «Etymologische Forschungen auf dem Gebiete der Indo-Germanischen Sprachen» (1833—1836) jt., mis aitasid kaasa lingvistika kui spetsiaalse uurimisharu tähtsuse tõstmisele. Oli loomulik, et Hehn, kes juba ülikooliaastatel oli üles näidanud suurt huvi keeleprobleemide vastu, hakkas täie innuga kasutama kõiki neid võimalusi, mis talle tol korral olid kättesaadavad. Berliinis olles kuulas ta Boppi, Lachmanni jt. keeleteadlaste loenguid, mis ei jätnud talle oma mõju avaldamata. Kuid veel rohkem kui Boppi võrdley meetod paelus teda Jakob Grimmi põhimõtte jälgida keelelisi nähtusi nende ajaloolises arenemises.

Äsja oli ilmunud Grimmi grammatika neljas, ühtlasi viimane osa,^{20a} mille kohta Hehn tavatses öelda: «Grimmi grammatika peab olema naelutatud igaühe lauale, kes tahab tegelda keeleliste prob-

¹⁸ Verzeichnis der Bücher in der Leih-Bibliothek des Lectors C. E. Raupach, Dorpat 1831.

¹⁹ Hehn oli K. E. Raupachi õpilane.

²⁰ Г. В. Левицкий, *op. cit.*, lk. 621.

^{20a} J. Grimm, *Deutsche Grammatik I—IV*, Berlin 1819—1836.

leemidega; ja see, kes midagi tahab kirjutada saksa keele kohta, peab teda peast teadma.»²¹

Ilmselt oli Hehn juba siis jõudnud järelduseni, et keel on ühiskondlik nähtus, et teatud keele ajalooline areng on tihedasti seotud seda keelt kõneleva rahva enda ajaloolise arenemisega, sest juba enne välismaareisi Tartus alustatud ja tõenäoliselt 1840. aastaks lõpetatud uurimuses sküütide kohta püüab ta just sõnavara võrdlemise kaudu näidata selle rahva enese sidemeid naaber rahvastega. Näitena toob Hehn sküüdi *temerinda* 'mereema'. Kõigis tatari keeltes tähendavat *dengis* (või *demis*, sest *ng > m*) 'meri' ja *inia* — 'ema'. Peale selle esineb sama sõna ka ungari keeles, mida Hehn peab ebaõigesti üheks soome-türgi keeleks. Selle ja rea teiste näidete varal jõuab autor järeldusele, et sküütide eneste seas peab samuti esinema tatari ja türgi elementi. Analooiliselt seletab ta ka sküütide sidemeid pärslastega.²² Vaatamata sellele, et Hehni teoreetilised kaalutlused olid õiged, mõjub häirivalt asjaolu, et tal samal ajal oli mõnetigi väär kujutus keelte liigitamisest keelkondadesse. Seda näitab ka 1838. a. vennale kirjutatud kiri, milles ta ütleb, et eesti keelel, mis kuulub soome keelte perekonda, ei ole midagi ühist indogermaani, küll aga mongolitaatari keelkonnaga.²³ Samas tuleb positiivse joonena märkida autori suurt huvi sõnavara ja etümoloogia vastu: ta püüab selgitada terve rea eestikeelsete sõnade etümoloogilist päritolu, näit. *Soome* (Hehn ise ütleb küll *Somma*) tähendavat õieti 'soine maa'; *rootslased* (Hehn ütleb *Rootse*) on inimesed, kes elavad mägede selgadel, s. o. 'mägiraivas', sest *roots* tähendab 'selgroog' jne.²⁴

Peab äga siiski tunnistama, et kuigi uurimismeetod on õige, on ta siiski küllaltki pealiskaudne ja juhuslikkudel põhinev. Esitatud näited ei ole suuremalt jaolt õiged seepärast, et Hehn ei osanud õiget eesti keelt, mistõttu näidetena kasutatud eestikeelsed sõnad on valed, mis omakorda tingib paratamatult ka valed järeldused. Väärtuslik aga on Hehni püüe sõnu etümoloogiliselt seletada.

1840—1851 oli Viktor Hehn tihedas kirjavahetuses oma sõbra Georg Bergholziga, kellega ta arutas küll eelkõige filosoofilisi, selle kõrval aga ka lingvistilisi probleeme.

Ka oma kirjades rõhutab Hehn, et keel on ühiskondlik nähtus, mille ajalooline areng sõltub rahva enda ajaloolisest arengust. Keelelised muutused tekivad sageli suhtlemise tagajärjel naaber rahvastega, endised suhted peegelduvad sageli just sõnavaras. Nii näiteks peegelduvad eestlaste vanimad suhted germaanlaste, slaavlaste ja leedulastega terminites, millega tähistatakse kultuurialaseid mõisteid ja mis koos vastavate esemete või nähtustega on ka keelde üle võetud. Rida eestikeelseid sõnu on küll germaani

²¹ O. Schrader, Victor Hehn, Berlin 1891, lk. 7.

²² Th. Schieman, Viktor Hehn, Stuttgart 1894, lk. 40—43.

²³ Sealsamas, lk. 45.

²⁴ Sealsamas, lk. 45—46.

päritoluga, kuid see päritolu ei ole esimesel silmapilgul tajutav, sest sõnad on eesti keelde üle tulnud juba enne II häälikunihet, näit. *Hahn* > *kana*, *Haber* > *kakra* jne. Eesti keeles on sõnu skandinaavia, slaavi jne. päritoluga, mida tõendab ka veel asjaolu, et Tacituse järgi eestlased I. saj. e. m. a. ei tundnud ei põlluharimist ega koduloomi.²⁵

Hehni oletus, et eestlased germaanlastega juba enne saksa keeles asetleidnud II häälikunihet kokku puutusid, on õige, kuigi autor, mitte osates küllaldaselt eesti keelt, kasutas näidetena ebaõigeid eestikeelseid sõnu. Muidugi on eesti keeles ka hilisemaid skandinaavia, slaavi jne. päritoluga sõnu, kuigi Tacituse väide ei ole selle tõendiks.

Samas kohtame ka mõningaid märkusi, mis puudutavad laensõnu. Nii väidab Hehn, et eestlased ja soomlased laenasid sõna *lammas* otse gooti keelest, *vill* on laenatud läti keelest, *voodi* muinaspõhja keelest. Ka sõnad *hobune*, *vask* jne. on tõenäoliselt indogermaani päritoluga.^{26, 27}

Muidugi ei ole Hehn nimetatud probleeme lõplikult lahendanud. Ka hiljem käsitleb ta nii suhtlemise mõju keele arenemisele kui ka laensõnu, sellest aga juba edaspidi.

Saksamaalt siirdus Hehn Itaaliasse,²⁸ sealt pöördus jälle tagasi Eestisse. 1840—1846 elas ta Pärnus, töötades kohaliku kreiskooli õpetajana.

Õpetajategevuse kõrval tegeles Hehn ka teadusliku uurimistööga. Nii ilmus 1846. a. ajakirjas «Das Inland» artikkel «Pernau, eine Handelsstadt und ein Seebad», milles autor iseloomustab linna nii ajaloolisest, geograafilisest kui ka majanduslikust seisukohast lähtudes, mainides muuhulgas, et kuigi Pärnu kuulub Liivimaa alla, on tunda elanikkonna keeles eesti keele mõju. Üldse kujutab Pärnu endast nii mitmeski suhtes üleminekuala Tallinna ja Kuressaare vahel. Ka ümbruskonna maarahvas on nii riietuse kui ka kõneldava murde osas analoogiline Saaremaa ja Läänemaa omaga.²⁹

1840. a. sooritas Hehn Tartu ülikooli juures eksami saksa ja ladina keele vanemõpetaja kutse saamiseks. Eksamitööna esitas

²⁵ H. Diedrichs, Aus dem Briefwechsel zwischen Viktor Hehn und Georg Bergholz. «Baltische Monatsschrift» 1898, Nr. 46, lk. 384.

²⁶ Sealsamas, lk. 388—389.

²⁷ Hehni seisukohti on osaliselt parandanud, osaliselt kinnitanud W. Thomsen töödes «Berührungen zwischen den finnischen und baltischen (litauisch-lettischen) Sprachen» (taani keelest Clausen, s. a.) ja «Über den Einfluß der germanischen Sprachen auf die finnisch-lappischen» (taani keelest E. Sivers, Halle 1870).

²⁸ Mälestused sellest reisist on jäädvustatud kahes töös: «Zur Charakteristik der Römer» (Pernau 1843) ja «Ueber die Physionomie der italienischen Landschaft» (Pernau 1844).

²⁹ «Das Inland» 1846, Nr. 6, lk. 119.

ta kirjutise «Ueber den Standpunkt der heutigen poetischen Literatur», mis näitab autori head orienteerumisvõimet kirjandus- ja keeleküsimustes.³⁰ Töö sai eksamikomisjoni poolt hea hinnangu osaliseks, ning kui 1848. a. vabanes saksa keele lektori koht, otsustati see anda Hehnile.

Viktor Hehn töötas siin viis aastat. Peale loengute kirjanduse ja stilistika alal ning peale vanade kirjanduslike mälestusmärkide analüüsi pidas ta loenguid ka järgmistel keelealastel teemadel: saksa keele vormiõpetus, saksa keele grammatika (Grimmi järgi), saksa keele süntaks (Grimmi grammatika IV osa järgi), saksa keele vokalism (Grimmi grammatika I osa (5. väljaanne) järgi).³¹

Nagu nähtub loengukavast, on Hehnile järjekindlaks eeskujuks olnud Jakob Grimm keeleteaduslikud seisukohad. Et need olid oma aja kohta nii mitmeski suhtes küllaltki progressiivsed — eriti mis puutub keele ajaloolisse uurimismeetodisse — siis võib kindlasti oletada, et Hehni loengud ei olnud väikese tähtsusega keeleteaduse edasiarendamisel Tartu ülikoolis.

Nagu ilmneb Theodor Schiemanni kirjutatud Hehni monograafiast, juhendus Hehn ka Ulfilast ja gooti keele grammatikat käsitlevates loengutes peaaesjalikult Grimmist. Hehn rõhutab oma loengutes gooti keele uurimise tähtsust, märkides, et just gooti keele abil on võimalik tänapäeva teatud mõttes vormitule ja laialivalguvale saksa keelele anda kindlamad piirjooned. Gooti keele tundmine võimaldavat kindlaks teha sõnade päritolu ja esialgset tähendust. Grimmil on olnud õigus, väites, et ilma gooti keelela valitseks saksa keele uurimises igavene öö. Ka Boppil on olnud õigus, öeldes, et gooti keel on germaani sanskrit.³²

Ulaltoodud andmeid Hehni keeleteaduslike vaadete kohta võib pidada usaldatavaiks, sest Hehni Tartus peetud loengute konspektid jäid Th. Schiemanni kätte.³³ Seetõttu ei ole meil võimalik Hehni loenguid omalt poolt analüüsida. Et aga ka pärast Tartu-perioodi ilmus temalt terve rida keeleteaduslikke probleeme käsitlevaid töid, siis on tõenäoline, et tänu just temale oli germanistika tase Tartu ülikoolis XIX saj. 50-ndail aastail küllaltki kõrge.

Niisugune vanade keelte uurimise tähtsuse rõhutamine on üks progressiivsemaid jooni Hehni loengutes. Ka mõningates hilisemates töedes arendas ta seda vaadet edasi. Nii ilmus 1873. a. kultuurialane uurimus «Das Salz», milles autor nõuab, et sõnade tähenduse muutumiste uurimisel jälgitaks kõigepealt neid teid,

³⁰ Töö käsikirja säilitatakse ENSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Hehni isikliku toimikus. Avaldati postuumselt G. v. Sableri poolt 1902. a. ajakirjas «Baltische Monatsschrift» Nr. 54, lk. 193—198.

³¹ Verzeichnis der vom 30. Julius 1846 bis zum 19. Decbr. 1851 zu haltenden halbjährigen Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat.

³² Th. Schiemann, op. cit., lk. 134—136.

³³ Sealsamas, lk. 116.

mida mööda kulges tähenduse muutumine, kuni jõutakse välja kõige vanemate keeleliste mälestusmärkideni.^{35, 36}

Olles Tartu ülikooli lektor, kirjutas Hehn 1848. a. lühema töö «Ueber den Charakter der Liv-, Esth- und Kurländer», milles üksikute balti-saksa keelt puudutavate seisukohtadega seoses ilmnevad ühtlasi ka autori äärmiselt konservatiivsed sotsiaalsed vaated. Hoolimata oma progressiivsetest teaduslikest seisukohtadest keeleteaduses on Hehn suhtumises mittedakslastesse tüüpiline kitsarinnaline baltisakslane.

Nimetatud töös iseloomustab Hehn balti-saksa keelt kui heakõlalist keelt, millel puudub ülemsaksa keelele omane rangus. Seetõttu olevat temalt kergesti võimalik üle minna kohalikele keelele — eesti ja läti keelele. Ühtlasi soodustab ta ka vene ja prantsuse keele õiget hääldamist. Balti-saksa keel on põhja pool mõjustatud eesti keele, lõunas läti ja Kuramaal juudi keele poolt. Hehni arvates on balti-saksa keel seepärast natukene oma algsest jõust kaotanud.³⁷

Hehni väidete kohalike keelte mõjust balti-saksa keelele võib põhiliselt nõus olla, kui välja arvata väide juudi keele osas. Kindel on ka, et balti-saksa keelt kõneleval isikul on nii eesti, läti kui ka prantsuse ja vene keele õige hääldamine kergem kui sellel, kes kõneleb ülemsaksa keelt. Mis puutub aga vaatesse, et balti-saksa keel on võrreldes ülemsaksa keelega vähem jõuline, siis sellega ei saa kuidagi nõustuda. Nõukogude keeleteadus ei hinda jõulisuse printsiipi keele iseloomustamisel. Selle printsiibi arvestamine vastab möödunud sajandi 60-ndail aastail Lääne-Euroopa keeleteaduses levinud biologistliku suuna seisukohtadele, mis põhinesid loodusteaduslike meetodite ülekandmisel lingvistikasse. Selle suuna teoreetikuteks olid tuntud keeleteadlased A. Schleicher, M. Müller, Th. Benfey jt.

Hehn sai Tartu ülikooli lektorina töötada kõigest viis aastat. Nagu juba eespool märgiti, suhtus ta väga halvasti mittedakslastesse. Vaenulike väljaastumiste pärast valitsusvõimude aadressil arreteeriti ta ootamatult 1851. a. ja saadeti pärast lühemaajalist kindlusvangistust asumisele Tuulasse, kus ta viibis viis aastat. Seejärel anti talle luba tulla Peterburisse, kus ta elaski seitseteist aastat, töötades Peterburi Keiserlikus Avalikus Raamatukogus vanem-raamatukoguhoidjana. 1873. a. läks Hehn pensionile, asudes elama Berliini ja jäädes sinna kuni oma elu lõpuni 1890. a. Kaks aastat enne surma (1888) nimetati ta Tartu ülikooli filoloog-

³⁵ V. Hehn, Das Salz, Berlin 1873, lk. 43—44.

³⁶ See Hehni seisukoht langeb kokku A. F. Potti omaga, mida viimane esitab töös «Etymologische Forschungen auf dem Gebiete der Indo-Germanischen Sprachen» Lemgo 1833—1836.

³⁷ V. Hehn, Ueber den Charakter der Liv-, Esth- und Kurländer. «Das Inland» 1848, Nr. 1, lk. 7—8.

gia audoktoriks. Sama nimetus oli talle juba enne seda omistatud Marburgi ülikooli poolt.³⁸

Tartu-perioodile järgnenud aastatel kirjutas Viktor Hehn terve rea teaduslikke töid, milles autori mitmed keeleteaduslikud seisukohad avalduvad eriti selgesti. Et nendes tõenäoliselt kajastuvad ka Hehnile Tartus omaks olnud põhimõtted, siis peatutakse järgnevalt lühidalt tema tähtsamatel töödel.

Hehn oli aktiivne ajakirja «Baltische Monatsschrift» kaastöeline. Mitmete seal ilmunud teaduslike kirjutiste seas väärivad esiletõstmist nimetatud ajakirja 1864. a. aastakäigus esmakordselt ilmunud kaheksa esimest peatükki teosest «Italien, Ansichten und Streiflichter», mis hiljem (1867. a.) ilmus eraldi tööna Peterburis, sisaldades lisana veel peatüki «Die Sprache»³⁹ ja järelsõna.

Nimetatud peatükis peatub Hehn kõigepealt aluskeele⁴⁰ probleemil. Ta märgib, et ei ole põhjust pidada just saksa keelt aluskeeleks (*Ursprache*) ning üleolevalt suhtuda romaani keeltesse. On olemas indoeuroopa aluskeel (*Muttersprache*), mis omakorda on läbi teinud teatud arengu. Mitmesilbilisus, vormide rikkus, terminite olemasolu abstraktsete mõistete jaoks — kõik see viitab juba eelnenud arenguprotsessile. Ebakindlad liitumised andsid ajajooksul fleksiooni ja derivatsiooni; mitmed iseseisvad sõnad kaotasid oma esialgse põhitähenduse, muutudes lihtsalt abisõnadeks lauses. Ka juhuslikkus, mugavus, hooletus jne. põhjustasid iga suguseid häälikumuutusi. Ühe sõnaga: see indogermaani keel, mida Schleicher püüdis rekonstrueerida, on juba ise kaugel oma esialgsest kujust. Ka vanim saksa keele vorm (arvatavasti mõtleb Hehn selle all gooti keelt) on sekundaarne, metamorfoosne moodustis. Võõrsõnade arv on saksa keeles suurem, kui seda harilikult arvatakse; eriti palju on saksa keelt mõjustanud romaani keeled.⁴¹

Toodud seisukohtadega on Hehn andnud hinnatava panuse Tartu ülikooli lingvistikale, sest just tollaegses saksasõbralikult meelestatud ülikoolis oli senini kindlalt lähtutud saksa keelest kui aluskeelest (nagu seda tehti ka Saksamaal). Eitavalt ei tohi suhtuda ka Hehni poolt esitatud keeleliste muutuste põhjustesse.

Nende õigete seisukohtade kõrval esineb Hehnil aga ka mõningaid ebaõigeid. Nii arvab ta, et aluskeele tunnuseks on müstiline seos hääliku ja mõiste vahel — aluskeeles vastas sõna häälikuline kuju mingile kindlale mõistele. Seega ei olnud aluskeeles nimetu-

³⁸ Г. В. Левицкий, *op. cit.*, lk. 622.

³⁹ Peatükk «Die Sprache» näib olevat ainus Hehni puhtkeeleteaduslik töö. Kuigi siin tegeldakse romaani keelte, eriti itaalia keelega, avaldab autor ka terve rea üldkeeleteaduslikke seisukohti, mis kahtlemata väärivad märkimist.

⁴⁰ Käesolevas artiklis kasutatakse tinglikult terminit «aluskeel» Hehni poolt kasutatud *Ursprache* või *Muttersprache* vastena.

⁴¹ V. Hehn, *Italien, Ansichten und Streiflichter*, St. Petersburg 1867, lk. 138–144.

sed juhuslikud.⁴² Lähitudes sellest väidab ta, et saksa keelt ei saa ka sellepärast aluskeeleks pidada, kuna siis, kui tekkis saksa keel kitsamas mõttes, olid häälikud mõistetest juba lahku läinud.⁴³

Nii nagu Grimm⁴⁴ eeldab ka Hehn vääralt, et aluskeelel pidi olema mingisugune paradiisiaegne looduslik kõla (*Naturton*), mida ei esine enam ühelgi Euroopa keelel.⁴⁵

Aluskeele probleemiga tegeles Hehn ka juba eespool nimetatud kirjutises «Ueber den Standpunkt der heutigen poetischen Literatur», kus ta on vääral seisukohal, et aluskeel oli eriti vormiderohke ja ilmekas, kuna tänapäeva keel on ainult veel selle vari.⁴⁶ Sama arvas ka Hehnile autoriteediks saanud Jakob Grimm.⁴⁷

Töös «Italien, Ansichten und Streiflichter» pühendab Hehn suurt tähelepanu ka sõnavara muutumisele ja seda muutumist tingivatele põhjustele. Lisaks juba kirjavahetuses Berkholtziga märgitud põhjustele⁴⁸ toob autor veel uusi, kusjuures täpsustab ka oma endisi seisukohti. Ta esitab siin neli teed, mida mööda kulgesid need muutused.

1. Häälikumuutused, mis on tingitud juhuslikust valesti hääldamisest, valesti arusaamisest, murdelisest hääldamisest jne. Nimetatud asjaolud hakkavad korduma, kuni nad kinnistuvad ja moodustavad uue termini, näit. *vas, vasculum* > *vascello* 'laev' ja *vasello* 'anum'; *lex* > *legge* 'seadus' ja *lega* 'müntide väärtus'. Saksa keeles tekkisid niiviisi sõnad *schon* ja *schön, fest* ja *fast, schlecht* ja *schlicht*.⁴⁹

Samas töös leiame ka veel edaspidi märkuse häälikumuutuste põhjuste kohta, milleks autori arvates võivad olla assimilatsioon (näit. *Magdalena* > *Maddalena, debita* > *detta, domina* > *donna* jne.), dissimilatsioon (näit. *venenum* > *veleno, arbor, arboris* > *albero* jne.), teenuiste muutumine meediateks (näit. *padre, madre*), vokaalide muutumine madalamaks (näit. *i* > *e* — *fides* > *fede; u* > *o* — *dulcis* > *dolce* jne.).⁵⁰

2. Teiste keelte sõnavara laenamine (näit. *danzare* < *tanzen; elmo, elmetto* < *Helm* jne.). Hehn ei poolda võitlust võõrsõnade tarvitamise vastu, sest palju võõrsõnu keeles tähendavat laialdast kultuurilist suhtlemist.⁵¹ Selle seisukohaga võib nõustuda, küll aga

⁴² Hehn toetab selle väitega häälikute sümboolikat, millele tuginesid juba vana-kreeka «physei» koolkonna esindajad ja mida arvestasid ka mitmed Lääne-Euroopa lingvistid, näit. Grimm (*Über den Ursprung der Sprache*, Berlin 1866, lk. 41—42).

⁴³ V. Hehn, *Italien, Ansichten und Streiflichter*, lk. 144.

⁴⁴ J. Grimm, *Über den Ursprung der Sprache*, Berlin 1866, lk. 16—17.

⁴⁵ V. Hehn, *Italien, Ansichten und Streiflichter*, lk. 144.

⁴⁶ V. Hehn, *Ueber den Standpunkt der heutigen poetischen Literatur*. «Baltische Monatsschrift» 1902, Nr. 54, lk. 195.

⁴⁷ J. Grimm, *Über den Ursprung der Sprache*, lk. 38—40.

⁴⁸ Vt. lk. 212—213.

⁴⁹ V. Hehn, *Italien, Ansichten und Streiflichter*, lk. 163—168.

⁵⁰ Sealsamas, lk. 187—188.

⁵¹ Sealsamas, lk. 164.

tuleb eitada vaadet, mille omistab Hehnile H. Semel oma kirjutises: nimelt olevat Hehn pidanud välistele kultuurilistele mõjustustele alluvateks ainult teatud rahvaid, kellel on selleks loomupäraseid eeldusi. Barbaarsed rahvad ei oleval selleks võimelised.⁵² Nii-sugune vaade võis olla ainult poliitiliselt väga konservatiivsel inimesel.

3. Pärisnimede muutumine üldnimedeks (näit. *campana* 'kell' Campagna maakonna järgi, s. o. 'kell Campagna maakonnast'; *renso* 'peen linane riie' Rheimsi linna järgi jne.).

4. Uute sõnade tekkimine hüüdsõnadest, lastekeelest, kordamistest jne. (näit. *babbo* 'isa', *ninnare* 'uinitama' jne.).⁵³

Kõiki ülaltoodud sõnavara muutumise põhjusi arvestab ka meie tänapäeva keeleteadus. Ja kui mitte unustada Hehni poolt korduvalt rõhutatud seisukohta, mille järgi üheks sõnavara peamiseks muutumise allikaks on rahvaste omavahelise suhtlemise tagajärjel tekkinud keelelised mõjustused, siis võime Hehniga nõustuda. Muidugi, Hehn ei arvesta üht vägagi tähtsat uute sõnade moodustamise põhjust, s. o. uue termini kunstlikku loomist seoses hoopis uute mõistete tekkimisega; samuti ei peatu autor pikemalt uute sõnade tekkimisel mõnest teisest sõnaliigist, piirdudes ainult pärisnimede muutumisega üldnimedeks. Kuid need puudused ei mõjusta kuigi otsustavalt Hehnile juba eespool antud positiivset hinnangut.

Kõne all olevas töös ilmneb veel mujalgi Hehni, võiks öelda, võimetust näha kaugemale, kui seda tegid tol ajal autoriteetsed Lääne keeleteadlased, ja seda nimelt seal, kus ta toetab laialt levinud teooriat maailmakeelte kohta, kasjuures ka tema arvates kõige tähtsamateks keelteks on germaani keeled, järgnevalt romaani keeled. Viimasel kohal on tal slaavi keeled, mis kujutavat endast kõige madalamaid, arenematuid, inimeste arengut pidurdavaid keeli. Vene keel näiteks seisvat antiiksel, mitte moodsal tasemel.⁵⁴

Hehni kaitseks võiks ehk niipalju öelda, et meil siin ei ole tege- mist mingi uudse, ainult tema poolt püstitatud teooriaga. Vastu- pidi, seda seisukohta kaitses ametlikult suurem osa Lääne-Euroopa keeleteadlasi. Kuid siiski näib rassiprobleemi sissetoomine ling- vistikasse olevat üks tõsisemaid puudusi selle muidu oma aja kohta küllaltki eesrindliku teadlase vaadetes.

Silmapaistvalt rakendab Hehn ajaloolist uurimismeetodit oma kultuuriajaloolistes töodes «Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Übergang von Asien nach Griechenland und Italien sowie in das übrige Europa» (1869) ja «Das Salz» (1873). Täiesti õigesti ja igati põhjendatult jälgib autor taimede ja loomade levikut seoses neid tähistava terminoloogia levikuga erinevates maades, lähtudes

⁵² H. Semel, Viktor Hehn. «Baltische Monatsschrift» 1907, Nr. 63, lk. 142.

⁵³ V. Hehn, Italien, Ansichten und Streiflichter, lk. 168—188.

⁵⁴ Sealsamas, lk. 194—195.

seisukohast, et seoses suhtlemisega üldse ja selle järjekindla aktiveerumisega õpiti tundma järjest uusi loomi ja taimi, kelle jaoks tuli luua ka vastavad nimetused.

1887. a. ilmus töö «Goethe und die Sprache der Bibel», kus autor muu hulgas peatub veel kord keeleteaduslike probleemide juures. Ta väidab õigesti, et piiblikeele mõju saksa keelele on olnud suur. Tähelepanuväärne osa tänapäeval sageli tarvitatavatatest väljenditest pärineb piiblist, näit. *Niemand kann zweien Herren dienen, Ehre dem Ehre gebühret, es fiel mir wie Schuppen von den Augen, jeder Tag hat seine Plage, mit Blindheit geschlagen* jne. Lausehitust piiblikeel tõenäoliselt mõjustanud ei ole, seda mõjustas rohkem teadlik loogiline mõte.⁵⁵ Piiblikeele suurt mõju saksa sõnavara kujunemisele käsitleb ka juba Fr. Kluge oma töös «Von Luther bis Lessing» (1888).

Kokku võttes tuleb veel kord rõhutada Hehni head orienteerimisvõimet tol ajal levinud keeleteaduslikes vaadetes. Tänu suurele huvile lingvistiliste probleemide vastu ja tuntud Lääne-Euroopa keeleteadlaste tööde põhjalikule tundmisele, suutis ta ka ise kirjutada terve rea huvitavaid töid, mis sisaldavad rohkesti hästi põhjendatud keeleteaduslikke seisukohti ja milles ta toetub Lääne-Euroopa nimekate lingvistide J. Grimmi, A. Fr. Potti, A. Schleicheri, Fr. Kluge jt. vaadetele. Et Hehnist kui teadlasest ka tema kaasaegsed lugu pidasid, nähtub rohkest tema isikut ja tööd puudutavate viidete arvust.⁵⁶

Viimasena täitis Tartu ülikoolis saksa keele lektori kohustusi August Riemenschneider (1852—1865). Ainsa saksa keele lektorina ei pärinenud Riemenschneider Baltimaadelt, vaid oli sündinud Preisimaal. Eksami gümnaasiumiõpetaja kutse saamiseks aga sooritas ta juba Tartu ülikooli juures, samas omandas ta ka mõned aastad hiljem ladina ja saksa keele vanemõpetaja kutse. 1848. a. töötas Riemenschneider ajutiselt Tartu Veterinaarinstituudis dotsendina botaanika alal.⁵⁷ Kui 1865. a. kehtestati määrus, mille järgi saksa keele lektoraat Tartus üldse kaotati, lahkus siit ka Riemenschneider. Ta siirdus Sveitsi, kuhu jäi oma elu lõpuni.⁵⁸

Riemenschneider pidas loenguid saksa kirjanduse ja stiili alal ning tegeles pikemat aega praktilise saksa keele õpetamisega peamiselt mittedaksa rahvusest üliõpilastele. Terve rea semestreid

⁵⁵ V. Hehn, Goethe und die Sprache der Bibel. — Goethe-Jahrbuch VIII, Frankfurt a. M. 1887, lk. 188—201.

⁵⁶ Lisaks juba eespool toodutele esineb tema kohta viiteid ja märkusi veel järgmistes töedes: R. Meyer, Deutsche Charaktere, Berlin 1897, lk. 177—181; A. Luther, Alt-Dorpat und das russische Geistesleben, Berlin 1920, lk. 42—43; R. Ottow, Album Dorpat-Livonorum, Dorpat 1908, lk. 286. В. П. Зотов, При Николае I и Фридрихе-Вильгельме IV. Исторический вестник, т. 15, 1894, lk. 53.

⁵⁷ Sel ajal ilmus temalt töö «Die officinellen und technisch wichtigen Pflanzen des botanischen Gartens der Veterinär-Schule zu Dorpat», milles autor loetleb botaanikaia ülesanded ja seal leiduvad taimed.

⁵⁸ Г. В. Левицкий, op. cit., lk. 623—624.

pühendas ta ka vanade kirjanduslike mälestusmärkide, s. o. Muspilli, Ulfilase ja Heliandi analüüsimisele ja seletamisele.⁵⁹

Juba 1846. a. ilmus tema töö «Muspilli, Fragment eines althochdeutschen Gedichts», milles autor suure põhjalikkusega käsitleb «Muspilli» ajalugu, iseloomustades teda kui väärtuslikku dokumenti vanasaksa keele osas. Ka Riemenschneider pooldab oma eelkäija vaadet, mille järgi keeles kajastub antud rahva kultuuriline arengutase. Nii näiteks väidab autor, et kuna tollal valitses rahva hulgas ebauusk, leidub ka luuletuses palju paganlikke sõnu ja väljendeid.⁶⁰ Arvatavasti kasutas Riemenschneider luuletust hiljem oma loengutel kui head näidet ülemsaksa keele kohta, mida ta ka ise eessõnas märgib.⁶¹ Väärtuslik siin on just ülemsaksa sõnade etümoloogiline analüüs, mis on teostatud suure põhjalikkuse ja täpsusega.

1858. a. ilmus uus töö — «Ein Bruchstück aus Heliand, der altsächsischen Evangelienharmonie», mis oli mõeldud kasutamiseks üliõpilastele. Autor annab siin I osas «Heliandi» mõlema käsikirja ajaloo ja iseloomustuse, märkides, et teos on tõendiks vanade sakside varajasest kultuurist.⁶² II osas rakendab Riemenschneider edukalt võrdlevat keeleuurimismeetodit, kõrvutades vanasaksi murret vana-ülemsaksa ja gooti keelega.⁶³ Lõpuks sisaldab töö ülevaate vanasaksi substantiivide ja adjektiivide deklinatsioonist, tugevate verbide ridadest, verbide konjugatsioonist, arv- ja asesõnadest.⁶⁴

Positiivse joonena rõhutab Riemenschneider suurt sünonüümide arvu, mida ta peab arenenud keele tunnuseks. Nii näit. loetleb autor kõik terminid, mida «Heliandis» kasutatakse sõna «jumal» väljendamiseks, ja saab neid kokku 14.⁶⁵ Suur sünonüümide arv on kindlasti üheks keele rikkuse tunnuseks, võimaldades mitmekesiselt ja täpselt väljenduda, kuid sellest üksinda ei piisa keele iseloomustamiseks, liiatigi veel vanasaksi keele puhul, kus vaatamata 14-le näitena toodud sünonüümile, millel paraku kõigil on oma väike stiililine erinevus, puudub vastav üldistav termin üldse. Viimane asjaolu aga ei räägi sugugi keele kõrgest arengutasemest. Seetõttu tundub Riemenschneideri seisukoht liialdusena.

Mõni aasta hiljem (1861) ilmus Riemenschneiderilt teine samalaadne töö — «Bruchstücke aus Ulfilas». Autor peab piiskop Ulfila gootikeelset piiblitõlget vanimaks ja auväärseimaks germaani

⁵⁹ Verzeichnis der vom 30. Julius 1852 bis zum I. Semester 1865 zu haltenden Vorlesungen auf der Kaiserl. Universität zu Dorpat.

⁶⁰ A. Riemenschneider, Muspilli, Fragment eines althochdeutschen Gedichts, Dorpat 1846, lk. 3.

⁶¹ Sealsamas, lk. 1.

⁶² A. Riemenschneider, Ein Bruchstück aus Heliand, der altsächsischen Evangelienharmonie, Dorpat 1858, lk. IX.

⁶³ Sealsamas, lk. 1—19.

⁶⁴ Sealsamas, lk. 20—26.

⁶⁵ Sealsamas, lk. XIV—XV.

keelte kirjanduslikuks mälestusmärgiks.⁶⁶ Oma ülesehituselt sarnaneb töö eelmisega, olles samuti mõeldud kasutamiseks üliõpilastele (sisaldab tekstide kõrval lühida, kuid ülevaatliku gooti keele grammatika).

Täiesti õigesti osutab autor, et kuigi töö peamine väärtus seisneb gooti keele tutvustamises üliõpilastele, on ta suureks abiks saksa õiguse ja kultuuriajaloo uurimisel.⁶⁷ Edasi rõhutab ta gooti keele tähtsat kohta saksa keeleteaduses. Nii nagu Hehngi toetab ka Riemenschneider Boppi ja Grimmi vaadet, mille kohaselt gooti keel on saksa keele grammatika tõeline lähtepunkt — germaani sanskrit.⁶⁸

Nagu Riemenschneider ise «Heliandi» eessõnas kirjutab, oli ülalloodud kolme kirjandusliku mälestusmärgi teadusliku analüüsi eesmärgiks anda ülevaade kolmest peamisest murdest, milles on kirjutatud need vanimad saksa kirjanduslikud mälestusmärgid.⁶⁹ Selline eesmärk oli väga tervitatav Tartu ülikooli germanistikas, sest enne nimetatud tööde ilmumist puudus Tartu üliõpilastel ja üldse keelehuvilistel võimalus süstemaatiliselt tutvuda vanimate saksa murretega.

Kaks semestrit luges Riemenschneider ka saksa keele grammatikat. Nagu loengukavadest selgub, toetus ta siinjuures Grimmele, Heyselale ja teistele, meile juba vähem tuntud saksa keeleteadlastele. Et tema loengute konseptid ei ole enam kättesaadavad, ei ole võimalik teda nende alusel iseloomustada. Kuid juba käsitletudki tööde põhjal võib Riemenschneiderit pidada keeleteadlaseks, kes tundis tolle aja lingvistika põhisuundi, osates neid ka ise rakendada.

Lõpuks tuleb juhtida tähelepanu asjaolule, et Riemenschneider oli Tartus elades huvitatud pedagoogika-alasest tegevusest. Et ta rea aastaid (1849—1870) töötas siin gümnaasiumiõpetajana, õpetades nii saksa kui ka ladina keelt, olid tal head võimalused lähemalt tutvuda keelte õpetamise meetodikaga, mis näis teda eriti huvitavat. 1853. a. ilmus temalt töö «Einige Bemerkungen über die Aufgabe des deutschen Sprachunterrichts auf unsern Gymnasien», milles autor lühidalt põhjendab saksa keele õpetamise vajadust gümnaasiumides ning seejärel peatub pikemalt õpetamise meetodika küsimustel, kusjuures ta rõhutab just praktilise keele õpetamise vajadust.

Aastail 1861—1862, olles ühtlasi saksa keele lektor, andis Riemenschneider koos E. Mickwitziga välja koolialmanahhi «Schul-Almanach des Dorpatschen Lehrbezirkes für das Jahr 1862—1863», mis sisaldab ülevaate kooliprogrammist, õpetajatele eksamil esitatavatest nõuetest jne.

⁶⁶ A. Riemenschneider, Bruchstücke aus Ulfilas, Dorpat 1861, lk. 3.

⁶⁷ Sealsamas.

⁶⁸ Sealsamas, lk. 4.

⁶⁹ A. Riemenschneider, Ein Bruchstück aus Heliand, lk. III.

Riemenschneider oli viimane saksa keele lektor Tartu ülikoolis. Et 1864. a. loodi spetsiaalne saksa keele ja võrdleva keeleteaduse kateeder, siis läks saksa keele õpetamine samast aastast üle nimetatud kateedri koosseisulistele õppejõududele. Nendest aga juba edaspidi.

Järgnevalt peatutakse lühidalt ka vaadeldava perioodi kestel Tartu ülikooli juures töötanud inglise keele lektorite töö.

Kui saksa keele lektorite puhul oli peamiselt tegemist inimesega, kes kas otse pärinesid Baltimaadelt või kes varasest noorusest peale olid siin viibinud ja õppinud, mistõttu nende suurem või väiksem huvi teaduslike probleemide uurimise ja edasiarendamise vastu just Tartu ülikooli huvides oli täiesti arusaadav, siis inglise keele lektorite osas oli olukord hoopis teistsugune. Ükski inglise keele lektoritest ei olnud kohalik; nad kõik olid nii sündinud kui ka hariduse omandanud välismaal, enamasti Inglismaal. Juhuslike koduõpetajatena olid nad sattunud Baltimaale ja edasi Tartu ülikooli. On iseenesest mõistetav, et neid ei huvitanud teadusliku taseme tõstmine ülikoolis ja et nad piirdusid praktiliste keeletundide andmisega. Kindlasti pidurdas inglise keele lektorite huvi teoreetiliste keeleprobleemide edasiarendamise vastu ka veel asjaolu, et inglise keelt õppivate üliõpilaste arv oli väga väike, olgugi et loengud sageli toimusid tasuta. Seega langes pearõhk (nagu selgub loengukavadest) ühelt poolt praktilise inglise keele õpetamisele, teiselt poolt aga inglise kirjandusele.

Esimeseks inglise keele lektoriks Tartus oli Benjamin Beresford, kes oli sündinud Inglismaal 1750. a. Beresford õppis algul Oxfordi ülikoolis, Halle ülikoolis aga omandas filoloogiadoktori kraadi. Tartus töötas ta 1803.—1806. a., õpetades praktilist inglise keelt. Kolm semestrit oli ta ka itaalia keele lektori kt.⁷⁰ 1806. a. läks Beresford erru ja siirdus Peterburi, kust ta 1813. a. läks tööle Harkovi ülikooli juurde. Siis valiti ta inglise keele professoriks Berliini ülikooli, kuhu ta jäi oma elu lõpuni 1819. a.⁷¹

Beresford ei ole kirjutanud keealaseid töid, mistõttu ei ole võimalik otsustada tema lingvistiliste vaadete üle. Küll aga on ta koostanud terve rea kirjanduse antoloogiaid⁷² ja tõlkinud nii ajaloolise sisuga teoseid kui ka ilukirjandust.⁷³ Sellest võib järeldada,

⁷⁰ Anzeige der vom 1sten August 1803 bis zum 1sten Februar 1806 zu haltenden halbjährigen Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat.

⁷¹ Г. В. Левицкий, *op. cit.*, lk. 614.

⁷² B. Beresford, *Elegant Extracts in Prose*, Berlin 1800; *idem*, *The German Songster*, Berlin 1798; *idem*, *A Collection of German Ballads and Songs*, Berlin 1799; *idem*, *Elegant Extracts in Verse*, Berlin 1801.

⁷³ B. Beresford, *The German Erato or a Collection of favourite Songs translated into English*, Berlin 1797; *idem*, *The Most Remarkable Year in the Life of Augustus von Kotzebue I—III*, London 1802; *idem*, *The Life of General de Zieten I, II*, Berlin 1803; *idem*, *Translations of German Poems I, II*, Berlin 1803.

et Beresford ei läinud ka oma inglise keele loengutel kirjandusest mööda.

Järgmiseks inglise keele lektoriks oli John Alexander Montague, kes oli sündinud Inglismaal 1772. a. Andmed tema haridustaseme kohta puuduvad, teada on ainult, et ta valdas vabalt nii inglise, saksa kui ka prantsuse keelt ja et ta enne Tartusse tulekut oli Berliinis inglise keele õpetaja. Tartus töötas Montague aastail 1807—1812, pidades praktiliste keeletundide kõrval loenguid inglise keele grammatika ja kirjanduse alal.⁷⁴ Tartust läks Montague nagu ta eelkäijagi Peterburi.⁷⁵ Lähemad andmed nii tema loengute kui ka võimalike trükitööde kohta puuduvad.

Järgnevatel aastatel, s. o. 1813—1817, oli inglise keele lektoraat Tartu ülikooli juures vakantne, ilmselt tingituna sobiva lektori puudumisest. 1817. a. II semestrist asus sellele kohale inglane Johann Friedrich Thörner ja töötas siin kuni 1836. a.⁷⁶ Oieti oli Thörner Tartu ülikooli juures ka juba varem töötanud, nimelt oli ta alates 1804. a. siin vene keele lektoriks, ja 1806. a. II semestril õpetas ta spetsiaalse lektori puudumisel ka juba inglise keelt. Oma ligi 20-aastase lektoritegevuse jooksul pidas Thörner loenguid praktilise inglise keele, õige hääldamise ja intonatsiooni alal. Peale selle on ta pidanud ka teoreetilisi loenguid inglise keele grammatika ja inglise keele süntaksi alal, mille kohta küll täpsemad andmed puuduvad, ning kirjanduse alal, millega ta ühendas ka tõlkeharjutusi.⁷⁷ Asjaolu, et Thörner oli üks neist vähestest inglise keele lektoritest, kes oma loengutes pööras tähelepanu ka teoreetilistele küsimustele, on kindlasti seletatav sellega, et ta oli Tartus viibinud juba pikemat aega ja seetõttu hakanud huvi tundma ka keeleteaduse edasiarendamise vastu meie ülikoolis.

1836. a. II semestrist kuni 1838. a. II semestrini oli inglise keele lektoraat järjekordselt vakantne. Alates 1838. a. kuni 1858. a. oli sellel kohal John Dede, kes oli sündinud 1795. a. Saksamaal ja seal ka hariduse omandanud. Olnud mõned aastad koduõpetajaks Peterburis, määrati ta tööle Tartu ülikooli juurde. Nagu Thörner nii pidas ka Dede praktiliste keeletundide kõrval teoreetilisi loenguid, nimelt inglise keele süntaksist ja inglise keele põhialustest, peale selle veel inglise kirjandusest.⁷⁸ Huvitava asjaoluna paistab Dede'i juures silma, et ta keelte kõrval oli huvi tundnud ka geo-

⁷⁴ Verzeichnis der vom 1. August 1807 bis zum 1. August 1812 zu haltenden halbjährigen Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat.

⁷⁵ Г. В. Левицкий, *op. cit.*, lk. 614—615.

⁷⁶ Г. В. Левицкий, *op. cit.*, lk. 369.

⁷⁷ Verzeichnis der vom 4ten August 1817 bis zum 10. Junius 1836 zu haltenden halbjährigen Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat.

⁷⁸ Verzeichnis der vom 13. Januar 1838 bis zum 1. Semester 1858 zu haltenden Vorlesungen auf der Kaiserl. Universität zu Dorpat.

graafia, poliitilise ökonomia ja statistika vastu.⁷⁹ Ajavahemikul 1851—1855 täitis ta isegi ajutise professori kohustusi statistika-geograafia kateedri juures. Pärast pensionile minekut 1858. a. läks Dede tagasi Saksamaale, kuhu ta jäi kuni oma surmani.⁸⁰

Pärast mõneaastast vaheaega sai uueks inglise keele lektoriks Alexander Serenus v. K i e l. Kiel õppis Tartu ülikooli juures õigus-teadust, tegeldes ka teiste poliitiliste teadusharudega. Ta viibis kolm aastat Inglismaal, kus uuris peamiselt inglise keelt ja kirjandust. 1839. a. sooritas ta Tartu ülikooli juures koduõpetaja eksami ja töötas seejärel pikemat aega Riias ühe õppe- ja kasvatusasutuse juhatajana. 1859. a. asus ta tööle Tartu ülikooli, õpetades siin praktilist inglise keelt ja lugedes inglise kirjandust.⁸¹ Lahkunud ülikooli juurest 1861. a., läks Kiel erru.⁸²

Uuesti järgnesid aastad, mil inglise keele lektoraat oli vaba. Alles 1865. a. tuli siia tööle londonlane Thomas Green. Enne seda oli ta olnud inglise keele ja kirjanduse õppejõuks Riia poliit-tehnikumis.⁸³ Tartus töötas Green kümme aastat (kuni a. 1875), pidades loenguid kirjanduse alal ja õpetades praktilist inglise keelt.⁸⁴

Greeni järglaseks sai vahetult šotlane Robert Boyle. Boyle oli hariduse omandanud Londoni ülikoolis; seejärel andis ta Riias inglise keele eratunde, kuni ta 1874. a. sooritas Tartu ülikooli juures eksami vanemõpetaja kutse saamiseks inglise keele alal. Teadusliku tööna esitas ta uurimuse «Essay on the Principles of English Pronunciation». Juba järgmisel aastal valiti ta siia lektoriks, kellena ta töötas kuni 1879. a. Loenguteemadeks olid Boyle'il inglise keele grammatika koos lugemis- ja tõlkeharjutustega ja praktilised harjutused inglise keele alal.⁸⁵ Tartust siirdus Boyle edasi Peterburi, kus temalt ilmusid ka mõned kirjandusalased tööd.⁸⁶

⁷⁹ Ainsad Dede'i poolt kirjutatud tööd käsitlevad samuti sellesse valdkonda kuuluvaid probleeme (Königsbergi ülikool omistas talle nende eest doktori-kraadi): J. D e d e, Das staatswissenschaftliche Studium auf Universitäten, Kiel 1838; i d e m, Der Handel des russischen Reichs, Mitau—Leipzig 1844; i d e m, Was hat Oesterreich in Folge der Jahre 1848 u. 1849 durch seine Regierung errungen?, Leipzig 1855.

⁸⁰ Г. В. Левицкий, op. cit., lk. 615—616.

⁸¹ Verzeichnis der Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat für das zweite Semester 1859 bis zum zweiten Semester 1861.

⁸² Г. В. Левицкий, op. cit., lk. 616—617.

⁸³ Г. В. Левицкий, op. cit., lk. 617.

⁸⁴ Verzeichnis der Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat 1865, Semester II bis 1875, Semester I.

⁸⁵ Verzeichnis der Vorlesungen an der Kaiserlichen Universität zu Dorpat 1876, Semester I bis 1879, Semester I.

⁸⁶ R. Boyle, Lehrbuch der englischen Sprache I, St. Petersburg 1881 (koos A. Brehmiga); i d e m, Shakespeare und die beiden edlen Vettern, St. Petersburg 1880; i d e m, Ueber die Echtheit Heinrichs VIII von Shakespeare, St. Petersburg 1884; i d e m, Das Typische und das Individualisierende in der Dichtkunst, St. Petersburg 1892; i d e m, Shakespeare, der Verfasser von Dramen, Zittau 1896.

Pärast pikemat vaheaega sai viimaseks inglise keele lektoriks Julius Faerber, kes alustas tööd 1887. a. Faerber oli sündinud küll Venemaal, hariduse aga omandanud Ameerikas. Pärast tegevust Tartus, kus ta õpetas praktilist inglise keelt ja grammatikat,⁸⁷ läks ta samale ametikohale Harkovi ülikoolis.⁸⁸

1892. a. peale jäi inglise keele lektoraat Tartu ülikooli juures vakantseks kuni 1900. a. Siis hakkasid ka inglise keelt õpetama koosseisulised õppejõud.

Nagu ülaltoodust nähtub, ei olnud suurem osa Tartu ülikooli saksa ja inglise keele lektoreid keeleteadlased selle sõna otseses mõttes. Kui aga arvesse võtta, et nende ajal polnud ülikooli juures isegi vastavat kateedrit, kes nende tööd oleks organiseerinud ja suunanud, et puudus vastav õppeharu ja et lektorite ametlikuks ülesandeks oli peamiselt puhtpraktilise keele õpetamine üleülikoolilises ulatuses, siis on nende vähene huvi teaduslike probleemide vastu arusaadav. Seda hinnatavam on, et mitmed lektorid ei rahuldunud neile esitatud tagasihoidlike nõuete täitmisega, vaid püüdsid siiski omalt poolt kaasa aidata keeleteaduse muutmisele spetsiaalseks uurimisharuks ka Tartus.

ГЕРМАНИСТИКА В ОБРАБОТКЕ ЛЕКТОРОВ ТАРТУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА В 19 ВЕКЕ

Р. Таса

Кафедра финно-угорских языков

Резюме

В прошлом веке в Тартуском университете немецкий и английский языки преподавались в основном соответствующими лекторами, которые не входили в состав ни одной кафедры. Лекторы немецкого языка работали до создания кафедры немецкого языка и сравнительного языкознания в 1864 году, лекторы английского языка — до 1892 года. Дальше продолжали обучать германским языкам уже штатные преподаватели.

Лекторами немецкого языка работали при университете Карл Фридрих Людвиг Петерсен (Petersen) (1802—1818); Август Гейнрих фон Вейраух (Weyrauch) (1820—1828); Карл Эдуард Раупах (Raupach) (1822—1846); Виктор Амандус Гень (Hehn) (1846—1851) и Август Рименшнейдер (Riemenschneider) (1852—1862). Английский язык преподавали лекторы Бенъямин Бирс-

⁸⁷ Verzeichnis der Vorlesungen an der Kaiserlichen Universität Dorpat 1887, Semester I bis 1892, Semester II.

⁸⁸ Г. В. Левицкий, *op. cit.*, lk 618—619.

ферд (Beresford) (1803—1806); Джон Александр Монтегю (Montague) (1807—1812); Иоган Фридрих Тернер (Thörner) (1817—1836); Джон Яков Деде (Dede) (1838—1858); Александр Эмиль Серен фон Киль (Kiel) (1859—1861); Томас Грин (Green) (1865—1875); Роберт Бойль (Boyle) (1876—1879) и Юлий Фербер (Faerber) (1887—1892).

Основной задачей лекторов являлось преподавание практического немецкого и английского языков в общеуниверситетском масштабе, изучением же теоретических языковых проблем занимались лишь немногие. Это было обусловлено отсутствием в то время в университете соответствующей кафедры, которая организовала и направляла бы работу преподавателей, а также отсутствием соответствующего отделения. Но, несмотря на это, некоторые из вышеназванных преподавателей проявляли и более глубокий интерес к лингвистическим проблемам.

Особенно следует отметить лектора немецкого языка Виктора Геня, лично знакомого с некоторыми известными западноевропейскими языковедами, как И. Гримм, Фр. Бопп и др., и находившегося под влиянием их взглядов. Геня написал целый ряд научных трудов, в которых он рассматривал разные языковедческие вопросы (проблема языка-основы и языковых изменений в работе «Italien, Ansichten und Streiflichter»; проблема языковых взаимоотношений заимствованных слов в работе «Goethe und die Sprache der Bibel» и др.), причем автор успешно пользовался сравнительно-историческим методом исследования.

Рядом с Генем среди лекторов немецкого языка выделяется еще Август Рименшнейдер, работы которого свидетельствуют о способностях автора умело анализировать древние письменные памятники («Ein Bruchstück aus Heliand, der altsächsischen Evangelienharmonie» 1858 и «Bruchstücke aus Ulfilas» 1861).

Из лекторов английского языка обращает на себя внимание как теоретик Иоган Фридрих Тернер, который наряду с обучением практическому языку читал и теоретические курсы по грамматике английского языка, синтаксису и т. пр., опираясь при этом на положения Вагнера, Арнольда и Валкера.

В общем лекторы английского языка в сравнении с преподавателями немецкого языка меньше занимались теоретическими вопросами языкознания. Это объясняется тем, что английский язык преподавали иностранцы, случайно попавшие в Тарту; они работали здесь обычно короткое время и не были заинтересованы в повышении уровня научной работы в университете. Кроме того, число студентов, занимавшихся английским языком, было невелико, несмотря на то, что занятия по английскому языку часто проводились бесплатно. Преподаватели же немецкого языка были из местных жителей и поэтому, естественно, больше заинтересованы в научной жизни города. То обстоятель-

ство, что число студентов, изучивших немецкий язык, было весьма значительно, также обязывало преподавателей этого языка тщательнее относиться к теоретическим языковым проблемам.

PROBLEME DER GERMANISTIK AN DER TARTUER UNIVERSITÄT IM 19. JH.

R. Tasa

Zusammenfassung

Im 19. Jh. wurde der Unterricht der deutschen und englischen Sprache an der Tartuer Universität hauptsächlich von entsprechenden Lektoren durchgeführt, die nicht zum Personalbestand eines speziellen Katheders gehörten. Was die deutsche Sprache anbetrifft, so unterrichteten hier Lektoren bis zur Gründung des Katheders für deutsche Sprache und vergleichende Sprachwissenschaft im Jahr 1864, im Englischen bis 1892. Weiter wurde ihre Arbeit schon von fest angestellten Lehrkräften fortgesetzt.

Den Posten eines Lektors der deutschen Sprache bekleideten: Karl Friedrich Petersen (1802—1818), Heinrich von Weyrauch (1820—1828), Karl Eduard Raupach (1822—1846), Viktor Hehn (1846—1851) und August Riemenschneider (1852—1862). Als Lektoren der englischen Sprache arbeiteten: Benjamin Beresford (1803—1806), John Alexander Montague (1807—1812), Johann Friedrich Thörner (1817—1836), John Dede (1838—1858), Sere-nus von Kiel (1859—1861), Thomas Green (1865—1872), Robert Boyle (1876—1879) und Julius Faerber (1887—1892).

Hauptaufgabe der Lektoren war praktischer Sprachunterricht, an dem die Studenten aller Fakultäten teilnehmen konnten; mit theoretischen sprachwissenschaftlichen Fragen haben sich nur wenige von ihnen beschäftigt. Die Ursache dafür war, daß es damals an der Universität kein besonderes Katheder gab, das die Tätigkeit der Lektoren organisiert und geleitet hätte, auch gab es keine besondere Abteilung für germanische Philologie. Abgesehen davon haben sich mehrere der oben genannten Lehrkräfte auch für linguistische Probleme in weiterem Sinn interessiert.

In dieser Hinsicht hat es der Lektor der deutschen Sprache Viktor Hehn verdient, besonders hervorgehoben zu werden. V. Hehn kannte persönlich mehrere der hervorragendsten westeuropäischen Linguisten seiner Zeit — J. Grimm, Fr. Pott u.a., und wurde von ihren Grundsätzen beeinflußt. Er schrieb eine Reihe von Arbeiten, in denen er sprachwissenschaftliche Fragen behandelte (z. B. sprachliche Veränderungen und das Problem der Ursprache in der Arbeit «Italien, Ansichten und Streiflichter», die Frage der Fremd-

wörter und sprachliche Beeinflussungen in «Goethe und die Sprache der Bibel» usw.), wobei er sich erfolgreich der vergleichenden historischen Methode bediente.

Neben V. Hehn verdient auch August Riemenschneider als Theoretiker Beachtung. Seine Arbeiten «Ein Bruchstück aus Heliand, der altsächsischen Evangelienharmonie» und «Bruchstücke aus Ulfilas» zeugen vom guten Analysierungsvermögen ihres Verfassers in Betreff alter Sprachdenkmäler.

Von den Lektoren der englischen Sprache hat Johann Friedrich Thörner neben praktischem Sprachunterricht auch theoretische Vorlesungen über englische Grammatik, Syntax usw. gehalten, sich dabei der Grundsätze von Wagner, Arnold und Walker bedienend.

Im allgemeinen haben sich die Lektoren der englischen Sprache im Vergleich zu denen der deutschen Sprache weniger mit theoretischen sprachwissenschaftlichen Fragen befaßt. Das ist auch verständlich — die englischen Lehrkräfte waren Ausländer, die durch Zufall und meistens auch für eine kürzere Zeit nach Tartu geraten waren, und sich daher natürlich nicht für den Stand der Sprachwissenschaft an der hiesigen Universität interessierten.

Die Lektoren der deutschen Sprache aber waren gewöhnlich Baltendeutsche, die sich für das wissenschaftliche Leben ihres Landes interessierten. Da auch die Zahl der Deutschen lernenden Studenten größer war, fühlten sie sich zur Behandlung theoretischer Probleme verpflichtet.